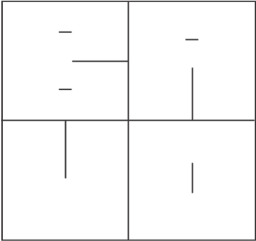

KONTEKSTI KULTURE

STUDIJE IZ HUMANISTIKE I UMJETNOSTI

BROJ III
2025

An abstract graphic in the bottom right corner consisting of numerous wavy, vertical lines of varying thicknesses, creating a sense of movement and depth. The lines are a slightly darker shade of purple than the background.

DRUŠTVO
ZA
KULTURNI
RAZVOJ
BAUO

KONTEKSTI KULTURE | CONTEXTS of CULTURE
Studije iz humanistike i umjetnosti | Studies in Humanities and Arts

ISSN 3027-4222 | Štampano izdanje | *Printed Edition*
ISSN 3027-4818 | Elektronsko izdanje | *Electronic Edition*

Izdavač | *Publisher*

Društvo za kulturni razvoj „Bauo“ | *Association for Cultural Development “Bauo”*

Za izdavača | *For the Publisher*

Dušan Medin

Naučna redakcija | *Scientific Editorial Board*

Edidio Ivetić (Italija), Dragana Radojičić (Srbija), Boris Kavur (Slovenija),
Martina Blečić Kavur (Slovenija), Tanja Petrović (Slovenija), Ljiljana Gavrilović (Srbija),
Koraljka Kuzman Slogar (Hrvatska), Amra Sačić Beća (Bosna i Hercegovina),
Nenad Vujadinović (Crna Gora), Edin Jašarović (Crna Gora),
Zrinka Mileusnić (Slovenija), Branko Banović (Srbija)

Redakcija | *Editorial Board*

Stanka Janković Pivljanin, Dušan Medin, Jasmina Bajo, Milica Stanić Radonjić

Glavna i odgovorna urednica | *Editor-in-Chief*

Stanka Janković Pivljanin

Objavljeno uz podršku Ministarstva prosvjete, nauke i inovacija Crne Gore
u okviru Konkursa za sufinansiranje naučnoistraživačke djelatnosti u 2025. godini

*Published with the support of the Ministry of Education, Science and Innovation of Montenegro
as part of the Competition for co-financing scientific research activities in 2025.*

Impresum časopisa objavljen je na linku: | *The journal's imprint is published at the link:*

www.kontekstikulture.me

KONTEKSTI KULTURE
STUDIJE IZ HUMANISTIKE I UMJETNOSTI

CONTEXTS *of* CULTURE
STUDIES IN HUMANITIES AND ARTS

III

PETROVAC NA MORU
MMXXV

SADRŽAJ | CONTENT

Riječ urednice | 7 | *A Word from the Editor* | 10

PAMĆENJE UKUSA | THE MEMORY of TASTE

Amra Šačić Beća | Poljoprivreda i proizvodnja hrane u unutrašnjosti rimske Dalmacije | 15

Milena Jokanović | Reforma sećanja | 27

Vesna Delić | Varenika: kuvana rakija ili „kuvano mlijeko“? Nekoliko skica o identitetima i kulturnom nasleđu | 37

GOZBENE SLIKE | BANQUETING SCENES

Janko Ljumović | Hrana u krupnom planu: od rekvizite do glavnog junaka | 55

Pavle Pavlović | Gozbene slike kao obeležje društvenog statusa u evropskom romanu XIX veka | 65

Olga Vojičić Komatina | Fenomen hrane i gladi kao aspekt individualnog i kolektivnog identiteta u crnogorskoj književnosti | 79

ŽIVA TRPEZA | A TABLE ALIVE

Tamara Ognjević | Gastronomsko nasleđe i UNESCO: u potrazi za definicijom | 91

Ilija Moric | New Trends, Skill Needs and Developing Experiences
in Contemporary Food Tourism: An Educational Perspective | 101

Hristina Mikić | Kreativna ekonomija i muzeji stakla: primeri prakse
iz Sjedinjenih Američkih Država i sa Balkana | 111

PRIKAZI | REVIEWS

Edin Jašarović | Zbornik radova *Staklo: nasleđe, umetnost, kreativna ekonomija, tehnologija* (ur. Hristina Mikić) | 131

Zvonimir Drvar | *Svila, zmajevi i papir* Zvonimira Stopića i Gorana
Đurđevića | 135

Uputstvo za autore | 137 | *Guideline for the Authors* | 139

FENOMEN HRANE I GLADI KAO ASPEKT INDIVIDUALNOG I KOLEKTIVNOG IDENTITETA U CRNOGORSKOJ KNJIŽEVNOSTI

Olga Vojičić Komatina¹
Univerzitet Crne Gore
Filološki fakultet
Nikšić, Crna Gora

Sažetak: Predmet našeg rada uključivaće tri književna djela: roman *Lelejska gora* Mihaila Lalića, dramu *Pelinovo* Žarka Komanina i roman *Ljubavnik Duklje* Jevrema Brkovića. U romanu *Lelejska gora* glavni junak biva prepušten procesu animalizacije i dehumanizacije usljed ostavljenosti samom sebi na surovom planinskom hronotopu. Gladan, žedan i usamljen djeluje incidentno i primoran je na aktivnosti koje u zajednici nikada ne bi uradio. Drama *Pelinovo*, koja je zabranjivana u vrijeme kada je nastala, reflektuje stvarnosni mimezis za koji se decidira da se uistinu takav sličan mogao desiti oduvijek i sada, ali vrlo vjerovatno i u Pelinovu 1948. godine. Porodica Bezdanović ostala je bez člana porodice, a u skladu s tradicionalnim običajima u blizini kovčega nalazi se i bogata sofa, kao i svježe zaklana jagnjad iz kojih teče krv. Roman *Ljubavnik Duklje* realizuje postmodernističku igru s istorijom u kojoj likovi, mučeni sumnjama i dilemama, postaju tragični junaci svog vremena. Osobit pasaż ovog romana posvećen je kulturnoj biljci raštan, koja je kroz vjekove predstavljala obrazac preživljavanja u brojnim krajevima Crne Gore.

Ključne riječi: fenomen hrane, individualni identitet, kolektivni identitet, crnogorska književnost

¹ olgavojkom@gmail.com.

UVOD

Među brojnim civilizacijskim, arhetskim i ujedno kulturološkim pokazateljima antropologije neke zajednice, pa potom i etnopsihologije i istorije, jeste i aspekt hrane, koji se na polju književnosti modifikuje u motiv ili fenomen. Takav se motiv može vezivati uz sitost ili glad, zavisno od toga šta je dominantna prikazivanja u djelu, no nikada nije samo to, već se njime eksplicira, raščlanjuje i reflektuje neka psihološka osobina pojedinca – junaka ili antijunaka, ili pak kolektiva.

Kada književnici pišu o hrani, to nije samo i isključivo opisivanje ukusa i mirisa pripremljenih jela, dio realizma u prikazivanju zavičaja i veze sa svakodnevicom; iz hrane se mogu iščitati prenesena značenja, ironija, sarkazam, poruke moćnicima. Da hrana u književnosti izaziva filozofsko-esajistička razmatranja, te sociološko-kulturološke analize, zna dr Vjekoslava Jurdana, teoretičarka književnosti i književnica kojoj je hrana kao motiv nedavno izronila dok je pripremala knjigu izabranih djela Drage Gervaisa *Pašta i fažol*. Počela se tako profesorica s Fakulteta za odgojne i obrazovne znanosti Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli, nastanjena u Lovranu, dublje znanstveno i stručno baviti odnosom hrane i književnosti, a kaže da se mnoštvo materijala u kojima se na hranu gleda kao na kulturalnu matricu, identitetsku sliku i simbol, može pronaći u italijanskom, francuskom i mediteranskom krugu, u kojima je način života povezan s kulturom u kojoj je središte blagovanje (Tašev 2019). Dakle, slika hrane je i slika pojedinca i slika zajednice, ujedno i autoimaginiranje i heteroimaginiranje – što znači, mi o nama, i drugi o nama u svijetlu imagologije.

MINOTAUR I LADO TAJOVIĆ

Prostor današnje Crne Gore nije u cjelosti pokriven bujnom vegetacijom – pojedini njeni djelovi su mahom kraška podneblja, neadaptivna za poljo-

privrednu eksploataciju. Jasno je da su i u samoj književnosti, osobito u periodu socrealizma, ti krajevi i mještani prikazani kao inokosni, siromašni, navikli na surovost prirode koja im nije naklonjena. Sjeverni krajevi su plodniji i u mirnodopskim vremenima prihvatljiviji za život. No, ratne okolnosti svih minulih vremena su i od jednih i od drugih činile sferu antidoma crnogorskom stanovništvu koje se vjekovima unazad borilo da opet vrati hronotop doma, spokojstva i idile kojima čovjek teži od osvita čovječanstva.

Roman *Lelejska gora* (1957. i 1962) u središte interesovanja stavlja Lada Tajovića, recipijentskom krugu već znatnog iz prvog romana Lalićeve trilogije (*Zlo proljeće*). On je lik koji se odmetnuo od zajednice, boravi na okrutnom prostoru planine Lelejska gora, sâm je i prinuđen da preživi uz brojna prelaženja u incidentna polja na temelju kojih bi se podrobno dalo razmatrati da li više pripada ili, preciznije, da li u budućnosti može opet pripadati grupi od koje se odvojio sticajem okolnosti, kao i široj komunističkoj zajednici iz koje je idealima potekao i za koju ideologijom i djelom živi. Separatisan od humanog dijela svijeta, on se postepeno odvaja i od sebe predašnjeg i doživljava intenzivne psihološke metamorfoze. U postupku izolacije od ratnih drugova razvija se i dehumanizacija njegovog lika, a na mahove i djelimična animilizacija koja ga opominje na opstanak, dakle, biološko samoodržanje. U nizu prestupa koje čini izdvaja se ubistvo, seksualni čin s tuđom ženom, a naposljetku i ubijanje bika.

Bik me po nečemu opazio – dunu kroz nos, podiže glavu i počeo da me traži očima. Spustih se k zemlji, skliznuh niz strminu brže i dalje nego što sam htio. Ne viknu niko, ne puče puška. Nije mamac, rekoh u sebi. Bik oдавно živi daleko od ljudi – divalj je već i čula su mu se izoštrila. Vratio sam se da ga izdaleka pogledam i ne mogu da se nagledam. Strašno je lijep s vratom do trave, sa širokim čelom pod kovčicama i sjajnim šiljastim rogovima.

Nepravda je do neba da jadno stvorenje, kao ja što sam, iznemoglo i bez nade, može i mora da uništi tu ljepotu i takvu snagu. Sunce je još visoko, rano je da počnem i dobro je što imam razloga da odgađam. Još ima nade da drukčije bude, moglo bi još da se desi da odnekud neka potjera naide i spriječi me. Odjednom se sjetih Jevrema Srđića: „Kad nišaniš čovjeka, i kad ga žališ, zamisli da to nije čovjek nego neko prirodno zlo i aždaja koju treba da uništiš“... I ovo je neka aždaja, rekoh u sebi – crn je, sam je, možda je on Minotaur u prodolima Lelejske gore... (Lalić 1996: 231).

Minotaur je mitsko biće, jednom polovinom je čovjek, a drugom bik. Po ocu je sin svetog bika. Kralj Minos je pokušao prevariti Posejdona i nije žrtvovao bijelog bika, a takvo stvorenje se hranilo mnogim djevojkama i mladima koje je slao kralj Egej kao žrtve na svakih devet godina. Ladovo viđenje bika i poređenje s Minotaurom u predjelu Lelejske gore predstavlja obračun za sva minotaurska nedjela, ali samo u jednom trenutku. Opredmećen kroz traumatična đavolska iskušenja i usamljeničvo najsurovije vrste, Lado doživljava i desocijalizaciju, ali mu je u trenutku odluke uništenja bikovog života potrebna hrabrost i opravdanje, te je, stoga, minotaurska transmisija u potpunosti razumljiva.

Nanišanih usred čela i spustih dva prsta niže. Podrhtava mi lijeva ruka, ali sad manje. On me opazio i prepoznao kao što čovjek ponekad prepozna smrt koju više ne može izbjeći. Podiže glavu, ne da pobjegne, nego da pokaže svu ljepotu na tom posljednjem snimanju. Ili ima povjerenja u čovjeka, ili hoće da pita zašto. Oči mi se zamutiše od suza, po tome vidim da sam ozbiljno oslabio. Nemam vremena da brišem oči, ni da čekam da stanu suze – ako još samo trenutak pričekam, popustiće mi ruke i volja. Povukoh obarač, zagluši me pucanj. On klimnu glavom – pokloni se suncu. Okrenu se Lelejskoj gori, pa se i njoj pokloni. Učini mi se da im na svoj način kaže: Zbogom, ubiše me!... Pritrčah da mu prekinem grkljan dok još nije izdahnuo; on me pogleda krupnim okom: ti li me ubi!... Ruka mi zaista u pokre-

tu – čini mi se da to nijesam ja, nego se neko drugi, lukav, poslužio mojom rukom i puškom.

Sad je svejedno, rekoh u sebi. Bar za njega je sasvim svejedno jesam li ja ili drugi – to se više ničim ne može popraviti. Ni bog, ni đavo, ni svemoćni svijet kad bi zapeo nagomilanim znanjima i ljekovima, ne bi mogao da popravi to što sam ja za trenutak razorio. Požurih da mu skratim muke i da učutkam dušu što jauče umjesto da se veseli pobjedi. Krv me zaprsnu po bradi, pa po očima, pa u travi zaklokota. Ispustih nož da uhvatim pregršt krvi – ušmrknuh je jednim zahvatom kao Bele Trobrk kad kolje tuđe ili svoje. Krv je topla i ljepljiva, ali nije neprijatna kao što sam zamišljao – nečim podsjeća na gusti sok dinje koja se na suncu ugrijala. Zahvati više, zavapi iz mene, šteta je da se to prosipa! Nadoh limenku, zahvatih njome i napih se. Kao da sam se napio vina ili nekog crnog mlijeka, odjednom mi nadode snaga i protrese me čudna žurba da nožem param žile i veze i otvaram skrivene izvore, da kidam, bodem i rastržem.

Čini mi se nijesam sam. U meni su oživjeli neki moji neznani preci, mesožderi vični klanju, da me nauče ono što su drugi propustili i da uzgred uživaju. Guraju me, ispravljaju me, kazuju mi kad treba pravo a kad iskosa, ponekad mi uhvate ruku i povedu je kako treba. Buči mi glava od mnoštva glasova, od ispravki i odobravanja i sramotnih upadica što pretvaraju klanje u silovanje. Kroz buku se nejasno sjećam da sam nekud zabrazdio, bez obzira na opasnost. Glatka i meka koža s dlakom čini mi se da je suknja od somota. Ona je tijesno pripijena uz tijelo – mora se prosjeći ako se hoće da se prodre do tajni i plodnih njiva snage. To je već postalo neophodno, više se ne može odlagati. Svlačim je s groznicom koja raste, a ona dotle, obamrla od protivurječnih želja, čeka i čuti i ne pomišlja da se brani. Nož je oštar – bez pogreške vodi razrez i ostavlja dvije čipke na njegovim ivicama. Nigdje nije ogrebao svilenu opnu koja kao podsuknja šušti i stidljivo se bjelasa (Lalić 1996: 231–232).

Bikov naklon suncu dat iz perspektive samog Lada Tajovića veoma je su-

gestivno predstavljeno budući da Lado u toj kazivačkoj funkciji zauzima kategoričnu vrijednosnu poziciju onoga koji strada, a sve to aktivno i gotovo sinhrono čini iz perspektive onoga koji ubija i potom obrađuje, kuva, peče, jede i upotrebljava za svrhe odjevne prirode. Dželat svjestan ljepote hipnotisan je bikom koji skoro pa ritualno izvodi posljednji naklon suncu, a s obzirom na to da je prethodno dugo posmatrao izuzetan prizor, njemu je i najbliže i da percipira sve što i sama žrtva može osjetiti. Tako naturalistička slika dobija i vidokrug estetizacije, jer je Lado onaj koji ovdje dvojako uživa – u ljepoti po sebi, te u uništenju ljepote zarad zadovoljenja bioloških potreba. Nakon dugog posta od hrane i pića, društva i ljudske riječi, Lado se karnevalski gosti neočekivanim plijenom. Iako đavolski obuzet i podvojen, ono humano u njemu konstatuje da bikovu glavu treba odmah odstraniti i muški se pozdraviti s njom, rekavši joj *Zbogom, glavo*, jer bi svaki sljedeći susret s njenim očima uzrokovao prvobitni osjećaj krivice. Glava ide s Bogom (*Zbogom*) iz frazeološke tačke komuniste odbjeglog od mase, civilizovane zajednice i njenih kulturoloških obrazaca, dakle, iz ugla onog koji se priklonio svom drugom ja – radoznom, rušilačkom, faustovskom, đavoljem. U njemu se, kako konstatuje, bude neznani preci, a oni čine ono što Lotman naziva osom binarnih rasijavanja i Lado, podstaknut arhetipskim ponašanjima matice čini prestupe, zalazi u ono što kao savjestan član komunističkog kolektiva nikada ranije nije činio, ali što mu ovdje dohoduje opstankom. Recepcija kroz koju uviđa bikov strah jeste i njegova personalna recepcija, budući da i sam neprestano osjeća strah pred nepoznatim, divljim i surovim, a na adskim hronotopima Lelejske gore. On čini incidentnu inicijaciju i u tome je sam, dakle, činjenje ili zločinjenje je samo njegovo, individualno, ničijim uticajem podstaknuto, ali kroz njegov unutrašnji govor saznajemo da su predačke matrice genetskog materijala učinile svoje i da on nije učinio ništa drugo do ono što na tim i sličnim

prostorima i u takvim okolnostima ne čini violentni Dinarac koji mora opstati i po cijenu uništenja ljepote.

Motiv gladi ili strah od gladi nije na posljednjem mjestu motiva koji Lalićeve junake dovode do prevjere ili napuštanja ideje. Ni tema gladi nije periferna u Lalićevoj prozi. Ovdje ukazujemo na taj motiv samo onoliko koliko nam je potrebno za ilustraciju njegove snage i pogubnosti u trenucima čovjekovih dilema. Stalno nam je na umu misao Dostojevskog: Nahrani, pa traži vrlinu, što u svim životnim okolnostima i ne mora imati funkciju devize ili idejnu vodilju (Pižurica 2007: 50). Dakle, demonizacija ličnosti nekog lika, čak i onda kada je u pitanju kreacija koja primarno i primordijalno nosi visoke etičke dimenzije, u slojevitim i specifičnim uslovima i te kako jeste moguća. Lalićev roman upravo kroz figuru *pars pro toto* daje primjer takvog postupanja i time se dokazuje da poslijeratni modernizam osobito favorizuje prikazivanje realističnih mimezisa. I u ovom slučaju, individualno i kolektivno biće realizuju svoj presjek.

GORKI PELIN BEZDANOVIĆA

Drama *Pelinovo* Žarka Komanina, nastala deceniju nakon reizdanja Lalićevog romana *Lelejska gora*, posjeduje posve naturalistički uvod u radnju, zasigurno jedan od najinteresantnijih u južnoslovenskoj istoriji drame XX vijeka.

Prva slika:

U domu porodice Bezdanović vlada žalost. Nasred velike puste kuće – kovčeg Gojka Bezdanovića, na čijem se poklopcu vide dva žuta anđela i krst, i kao da plovi između upaljenih svijeća, zajedno sa pokajnicima i Pelinovoljanima.

U prostranoj bečalini – ognjište, verige, crepulja, sač, stolovače – postavljena je trpeza, na kojoj su poredane jagnjeće glave, meso, hljeb, flaše rakije i nedopijene čaše.

O zidovima i preko čađavih greda visi mnoštvo oderanih jagnjadi, bez glava. Ispod njih pjadele u koje se cijedi krv. Niko ne može prići kovčegu ili trpezi a da se ne očeše o lubine koje se klate.

I kao da se ravnoteža između bogate sofre i mrtvačkog kovčega čvršće uspostavlja ovim neprestanim gibanjem oderanih i krvavih jagnjadi. Iz jedne još sasvim neoderane lubine kulja drob, puneći bijeli sić.

Bosiljka Bezdanović, sva u crnom, ljulja oderanu jagnjad ili lomi prste.

Vasilije Bezdanović nutka Pelinovljanje rakijom i cigaretama, a oni jedu, piju, mljaskaju i gledaju čas u kovčeg, čas u Vasilija, čas u Uglješu koji nježno miluje kovčeg.

Jedan Pelinovljanin, iznad kuće zaleleka Gojka Bezdanovića riječima: „Aj lelek mene Gojko Vasilijev za tobom!... Danas pa zadovolijek!... Leeleee!... (Komanin 1974: 1).

Kako možemo primijetiti, uvodna slika ekstralingvistički komunicira s recipijentom, govoreći da je u pitanju žalost za mladim muškim članom porodice i da je u istoj prostoriji u kojoj je položen počivši Gojko postavljena i trpeza, ali da unaokolo vise tek zaklana jagnjad i lubine. Nakon popisa lica, dramski pisac je postavio i sljedeću informaciju: „Drama se događa oduvijek i sada. Ali je vjerovatno da se u Pelinovu baš ovako dogodila 1948.“

Pelin (artemisija ili pelini) biljka je gorakog ukusa i posjeduje ljekovita svojstva. No, davanjem naslovne lekseme imenu djela Komanin naglašava nje-nu gorčinu i nemogućnost života u takvom mjestu, a što se, svakako, sintetizuje tek pažljivim čitanjem. Bezdanović su ostali bez reprezentativnog člana familije, a da bi se *bezdanost*, predočena njihovim prezimenom, nastavila kroz cjelokupnu dramsku alegoriju, autor je kao ubicu postavio rođenog Gojkovog brata, Gorčina, sekretara Partijskog aktiva Pelinova. Od ukusa/značenja pelina semiotički je intenzivnija jedino gorčina partijskog

aktivizma brata ubice koji ne posjeduje potencijal emocionalne spoznaje i empatije za ono što je učinio, jer smatra da je svako djelovanje koje je rezultat partijske direktive i istinski neophodno, i da se o njegovoj učinkovitosti po društvo ne može polemizirati. Tragičnost njegovog lika ne počiva isključivo u bratoubistvu, već u okrenutosti ka partiji kao kolektivnom biću i identifikacionom modelu na koji zajednica mora da se ugleda. Ne uviđa domašaj počinjenog zla ni onda kada se ista partija odriče od njega.

Slika hrane neposredno pored kovčega u semantičkoj je transpoziciji s počinjenim grijehom. Krvave lubine i istovremeno krv koja teče iz tek zaklanih glava i nutrina realizovana je metafora prolivene bratske krvi. Hrana koja je postavljena, dakle, spremna za objedovanje, takođe je u istoj prostoriji i to nije u opoziciji s kulturnim kodom Balkana, u ovom slučaju uže – s crnogorskim mentalitetskim miljeom. Hrana je, još od davne prošlosti, servirana u neposrednoj blizini preminulog kako bi ljudi mogli da pojedju u čast duše umrlog. U tako postavljenom susjedstvu stvari otvara se i zaključak o hrani kao produžetku života i ljudske vrste, a takav osjećaj prkosa smrti ostvaruje predominaciju upravo u kontrastivnim, apsurdnim situacijama, kakva je bliskost života i smrti.

Dakle, i gozbom i smijehom i *zadovoljnim stomakom* utiče se u prenesenom smislu na novo ljeto, novo doba. Ali, jedenjem se i oslobađa: jedenje i smijeh tjeraju smrt, kaže Rable (Bahtin 1978: 316). Zapravo, Bahtin ovdje koncipira karnevalsku postavku života, a u drami *Pelinovo* postoji produkcija nastranosti kojom se trenutno zataškava istina. U osnovi, cjelokupni opis mesa i jela, iako slavi dušu umrlog i nastavak života, ima tenzični poticaj na samom početku. Liptanje krvi iz tek ubijenih životinja ima za cilj hiperbolizaciju poremećenih porodičnih i međuljudskih odnosa. U zajednici u kojoj brat može ubiti brata ako

dobije direktivu od vlastodržačke strukture i, uz to, smatrati to opravdanim i korisnim za opštenarodno dobro, slika je hipertrofirane ljudskosti. A ako se drama događa oduvijek i svuda, onda je slika univerzalnog tragičkog hronotopa kružna i podliježe preispitivanju čovječnosti, budući da je dramski žanr prikazivačkog i interaktivnog karaktera.

BRKOVIĆ O ISTORIJSKOM I INDIVIDUALNOM²

U tonu čestih digresivnih epizodija u romanu *Ljubavnik Duklje* Jevrema Brkovića, inače obimnom istorijskom porodičnom i psihološkom romanu, između najrazličitijih pojavnosti pripovjedač govori i o značaju biljke raštan za crnogorsko podneblje.

Ta blagodetna biljka uspijeva gdje i smokva, a može i na visijama do hiljadu metara nadmorja, ali samo u mediteranskom podneblju. Najbolji je oko Božića, a nije loš ni kada dobro zasnižeži, naravno, uz crno vino. Vari se sa suvim svinjskim mesom, može i sa sirovim, samo na dan klanja svinja. Dobar je, možda i najbolji sa suvom bravetinom, s mesnim i brašnenim kobasicama. Čudesan je na osušenoj tankoj slanini, svinjskim suvim rebrima, koljenicom i čukljevima od pršute [...] (Brković 2004: 269).

Teško bi se moglo povjerovati da ovaj iscrpan opis jedne biljke, u romanu u kojem je, inače, redukovan opis prirode, ima za cilj razrješavanje bilo kakvog motivacijskog čvora. Naprotiv, reklo bi se da usred emitovanja važnih korelativa među likovima pripovjedač, bez nekog posebnog uzroka, počinje ličnu meditaciju o blagotvornosti jedne biljke kupusarke. Ako bi se tako shvatila, ova epizoda bi imala monodramski karakter. Međutim, svrha je unekoliko drugačija. Glavni junak Velun Seoč provodi neprospavanu noć sa svojim bliskim rođacima Grgurom i Gligorom. Velunova

supruga Jegda im, po nepisanim, a dobro zapamćenim pravilima, sprema raštan za kasnu večeru. Tada *pripovjedač* napušta svoje junake i u centar priče stavlja raštan o kojem pravi hvalospjevu sagu. Time naglašava šta ta biljka kroz razna istorijska vremena predstavlja za jedan narod. Biljka nije endemična, ali je kroz istoriju i ona dobila svoje varijacije; zavisno od toga kakva je bila godina – inokosna ili ne, narod je tu biljku začinjavao mesnim prerađevinama i tako eksperimentisao. Tako je biljka dobila svoje krunsko znamenje i postala jedan od sinonima opstanka.

U romanu *Ljubavnik Duklje* kroz razne predmetnosti u vezi s mentalitetskim osobenostima jedne nacije, Brković je naglasio i egzemplarno upotpunio i fenomen samoubistva. Govoreći o tom fenomenu i o njegovom čestom javljanju kroz vjekove, Brković je sačinio dokumentaristički presjek svih detalja u vezi s datom pojavom. Dovodeći u korelaciju orahovo drvo s činom samoubistva, autor je istakao životnost i mušku energiju drveta koja se u okviru mističnih okolnosti pretvara u obrnutu proporcionalnost – antiživotnost. Pitajući se šta bi mogao biti uzrok da samoubijajuće jedinice za sredstvo svog materijalnog potonuća izaberu orahovo drvo, autor dolazi do mogućeg zaključka da umirući žele, u magnovenju iracionalnog i bezumlja, projektovati ništavilo i na drvo koje simbolizuje krepkost, vitalnost i snagu. Ta se radnja odvija podsvjesno, te je i dati eventualni zaključak hipotetički predstavljen.

Ne zna se, a možda i zna, zašto u Crnoj Gori, Grčkoj, na Kritu i Kipru (Njegoš bi rekao: Cipru) muškarci i žene, naročito mlađe, kada riješe da odu iz života kao obješenici, gotovo po pravilu nađu da vise o grani već razraslog oraha. Koliko se zna, o granu mladog oraha nikad se niko nije objesio. Ima slučajeva da obješenici, riješeni na takvu smrt, s konopom, urivkom, kaišom ili kakvom žicom omotanom oko pojasa ili vrata, prođu pored nekoliko vrsta stabala o čije

² Dio koji se odnosi na razmatranje biljke raštan objavljen je u radu: Vojičić Komatina 2021: 50–78.

grane mogu visiti i pronađu upravo veliki orah da se o njega objese. Zašto to sveto, mistično drvo, toliko privlači samoubice, jednako ženske i muške? Psihijatrija i psihoanalitika suicida sve do danas nijesu mogle da dokažu uzročnu vezu samoubilačke riješenosti i orahovog stabla (Brković 2004: 288).

U daljem diskurzivnom izlaganju o tajanstvenim svojstvima orahovog drveta Brković se služi citatnošću i kaže da se u ljetopisu Vidana Varde navodi veliki broj samoubistava u godini kada je Njegoš pisao *Gorski vijenac*, a u godini kada je pisao *Luču mikrokozma* desilo se da je u Crnoj Gori „po nekoliko dana visilo obješeno po dvanaest mladića, tri neobležane djevojke, dvije mlade udovice, pet slijepih staraca, dvojica već starih, ali slavni ratnika i dijete, muško jedinče, s dvobojskim očima: jednog crnog, a jednog golubije plavog oka (Brković 2004: 288–299).

Dječaku s dvobojskim očima posvećena je priča za koju se navodi da je samo preoblikovana forma već postojeće priče iz *Ljetopisa Vidana Varde*. Dječak je posjedovao natprirodne moći i ljepotu kojom su svi ljudi bili zasjenjeni. Živio je u manastiru i bio nepodložan ljudskim zlim radnjama sve dok jednog dana njegove dvobojske oči nijesu ugledale poročni prizor između dva kaluđera. Bio je to čin kojim dječak nije mogao naći uzročnost niti porijeklo, ali ga je mogao identifikovati kao neuobičajenu bedastoću u sakralnom okruženju. Zbog viđenog je kažnjen *orahovom smrću*, koja je trebalo da liči na samoubistvo.

Dječak Vladimir Arkirisije bio je dukljanski anđeo, koji se obrete među Crnogorcima da ih svojom čistom ljepotom, dvobojskim očima, zlaćenom kosom, mliječno nježnim licem, dugim vratom, zamišljenom umnošću i dvorskom otmjenošću opomene i udalji od čestog prljanja ruku bratskom krvlju (Brković 2004: 293).

U pripovijedanju o suicidalnim naklo-

nostima naroda koji se opisuje dolazi do miješanja postupka citatnog navođenja i fantastičnog opisivanja događaja. U onim segmentima koji su pripovijedani na fantastičan način stoji naratorov manir da sve što bi moglo nositi težinu citatnosti, istovremeno i ublaži i da mu fikcijsku notu. Osim toga, sve što se tiče mita, folklor, narodne književnosti i religije, skoro da uvijek ima prizvuk fantastike. Mitska bića i neobjašnjive pojave obilježje su mitološkog svijeta u kojem je vladalo nerazvijeno poznavanje svakidašnjice, tako da svako pominjanje elementa toga doba isključuje mogućnost posve racionalnog pronicanja i iziskuje stvaranje fantastične osnove na temelju koje čitalac odabira svoj stav, odgovor i tumačenje.

Pominjanje suicidalnosti Crnogoraca i spajanje te pojave s orahovim stablom temelji se na Brkovićevom poznavanju istorijske i arhivske građe koja mu obezbjeđuje adekvatan upliv u ego opisivanih mentaliteta. Suicid ima za uzrok depresiju manične prirode, psihotičnost, neurastenična raspoloženja – što je sve, u suštini, izvor dugotrajnog nezadovoljstva, a katkada i jedan trenutak neispunjenja ega ili neželjen ishod neke situacije može imati kontraindikativno dejstvo po život. Kada se nabrajaju suicidalni primjeri iz *Ljetopisa*, ne govori se o njihovim razlozima, i takvim se postupkom zatvara jedan tematski lirski krug koji daje čitaocu, jednako kao i pripovjedaču, mogućnost naslućivanja svih suicidalnih motivskih varijacija. Fantastični pripovjedački oreol koji okružuje činodejstvo orahovog drveta daje se kao simbol vjerovanja nedovoljno hristijanizovanog naroda koji će prije nečem što ne može objasniti pripisati neku čudotvornu magnetsku moć negoli tragati za racionalnošću. I već to je slikovit prilog razumijevanju kolektivnog crnogorskog bića.

ZAKLJUČAK

Aspekt hrane u crnogorskoj književnosti korelira sa stvarnosnim mode-

lom života, nezavisno od toga da li se djelo stvara u periodu socrealističke orijentacije, poslijeratnog modernizma ili postmodernizma i njegovih sljedbenika u savremenosti. Svako od ovdje ponuđenih djela objektivizira kulturološku dimenziju crnogorskog društva kroz vjekove, različita vremena, zavojevače i ideologije. Slika hrane i odnos prema njoj, bilo da je u pitanju biljni ili životinjski svijet, slika je i primarnih odlika crnogorskog života, vjerovanja i običaja. I kada se prezentuje individualni odnos prema opstanku kroz hranu – u slučaju Lada Tajovića, i kada se kao već gotova datost očituje krv kao ekstralingvistički znak rušilačkog i demonizovanog, a oličenog kroz bratoubistvo u dramskom diskursu *Pelinovo* i, na kraju, kada se predstavljaju čudesne i čudotvorne, magijske i medicinske, psihološke i kulturološke moći oraha i raštana u djelu *Ljubavnik Duklje*, interpretira se snaga brđanske zemlje kroz različite uslove opstanka. Rat, ideologije, potlačenost, direktive, ubijanje sopstvene krvi, nemoć i glad, želja za opstankom u surovim vremenima samo su neki od stimulusa koji su ujedno i pojačivači semantičkih moći fenomenologije hrane i gladi. Okrutnost okoline i uslova života povlači i okrutnost pojedinca. Proces takve eksternalizacije je regresivan i često tragičan, a put ka iskupljenju često je nemoguć. Kao dodatni aktivator surovosti, ali i preobražaja, fenomen fiziološke i duhovne gladi postaje nezaobilazan. Njegovom stimulacijom ili redukcijom čovjek ukida ili multiplicira svoju humanost, poručuju predstavljena djela crnogorske književnosti.

BIBLIOGRAFIJA

Izvori

Brković, Jevrem. 2004. *Ljubavnik Duklje*. Podgorica: DANU.

Komanin, Žarko. 1974. *Pelinovo*. Pančevo: Prosvjetna zadruga.

Lalić, Mihailo. *Lelejska gora*. 1996. Beograd: Nolit.

Literatura

Bahtin, Mihail. 1978. *Stvaralaštvo Fransa Rablea i narodna kultura srednjega veka i renesanse*. Beograd: Nolit.

Lotman, Jurij M. 2021. *Struktura umetničkog teksta*. Novi Sad: Akademska knjiga.

Lotman, Jurij M. 2004. *Semiosfera: u svetu mišljenja: čovek, tekst, semiosfera, istorija*. Novi Sad: Svetovi.

Pižurica, Krsto. 2004. *Problemi morala u prozi Mihaila Lalića*. Podgorica: Unireks.

Vojičić Komatina, Olga. 2021. „Kompozicija i tačke gledišta u Brkovićevom romanu *Ljubavnik Duklje*“. *Riječ: časopis za nauku o jeziku i književnosti* 18: 51–78.

Prošić Dvornić, Mirjana. 2004. „Kulturni i društveni značaj hrane tradicionalne srpske kulture.“ *Kultura: časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku* 109–112 (2): 315– 339.

Internet izvor

Tašev, Ivan. 2019. „Dr. Vjekoslava Jurdana govori što se sve u motivu hrane u književnosti može iščitati: Hrana nosi memoriju, sjećanja, esenciju“. *Glas Koncila*. <https://www.glas-koncila.hr/dr-vjekoslava-jurdana-govori-sto-se-sve-u-motivu-hrane-u-književnosti-moze-iscitati-hrana-nosi-memoriju-sjecanja-esenciju/> (pristupljeno 1. 3. 2025).

THE PHENOMENON OF FOOD AND HUNGER AS AN ASPECT OF INDIVIDUAL AND COLLECTIVE IDENTITY IN MONTENEGRIN LITERATURE

Abstract: The subject of our work will include three literary works: the novel *Lelejska gora* by Mihailo Lalić (revised version from 1962), the drama *Pelinovo* by Žarko Komanin (1972), and the novel *Ljubavnik Duklje* by Jevrem Brković (2006). Methodologically and thematically innovative will be our attempt to create an interesting connection between the aspects of food interpreted in these works and the semiotic fields that arise in terms of cultural meanings. In the novel *Lelejska gora* the protagonist Lado Tajović is subjected to a process of animalization and dehumanization due to being left to fend for himself in a harsh mountain chronotope. Hungry, thirsty and lonely, he acts incidentally and is forced into activities that he would never perform in the community. The drama *Pelinovo* which was banned at the time of its creation, reflects a realistic mimesis that suggests such a similar situation could have occurred both in the past and present, but very likely also in *Pelinovo* 1948. A particular emphasis of our work will focus on the prologue scene explained in the didascaliae – the Bezdanović family has lost a family member, a brother has killed another brother, and in accordance with traditional customs, near the coffin they pray at, there is a rich feast, as well as freshly slaughtered lambs from which blood flows. Finally, the novel *Ljubavnik Duklje* realizes a postmodern play with history in which the protagonists, tormented by doubts and dilemmas, become tragic heroes of their time. A notable passage of this novel is dedicated to the plant raštan, which has represented the culture of sustenance in numerous regions of Montenegro throughout the centuries.

Keywords: food, phenomenon, individual identity, collective identity, Montenegrin literature, the cult of survival

Izdavač | *Publisher*

Društvo za kulturni razvoj „Bauo“ | *Association for Cultural Developement “Bauo”*
Krš Medinski 1, 85300 Petrovac na Moru, Crna Gora | *Montenegro*
www.kontekstikulture.me | www.bauo.me

Lektura i korektura | *Language Editing*

Jasmina Bajo

Prevod, lektura i korektura (engleski) |
Translation and Language Editing (English)

Milica Stanić Radonjić

Dizajn i prelom | *Design and Layout*

MM Digital d. o. o., Budva

Štampa | *Printed by*

Brigada, Beograd

Tiraž | *Circulation*

200

CIP – Каталогизacija y publikaciji
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње
ISSN 3027-4222
COBISS.CG-ID 27838724

Copyright © Društvo za kulturni razvoj „Bauo“, 2025

